УДК 09:930.27

Ф.З. Яхин

ДҮРТ ЯГЫМ КЫЙБЛА:
Арчаның тарихи халкына бер сәяхәт

Комплексная экспедиция по изучению языковых особенностей, фольклора и культуры татар Арского и Атнинского районов Татарстана состоялась в 2016 году и была организована Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. В статье излагаются значимые научные результаты экспедиции в плане археографии, эпиграфики, исторических жителей района, уточняются биографические данные некоторых исторических личностей, выходцев этой местности.

Ключевые слова: история Арского района Республики Татарстан, печатные и рукописные татарские книги XVIII–XIX веков, Габденнасыр Курсави, вклад Курсави в исламское реформаторство.

Арча һәм аның авыллары халкы кемне дә сокландырырлык. Торaклары төзек тә, чиста та, ә кешеләре – иманлы. Шулай булмый мөмкин дә түгел. Халкыбызга ничәмә-ничә буын шагыйрьләр, язучылар, галимнәр, ил батырлары биргән як бу.

I

Сәяхәтебез 2016 елның 27 июнь көнендә башланып китте. Без, бер төркем галим-голәмә, кайгыртучан хуҗаларның күрсәтмәләре нигезендә юлга чыктык. Сәяхәтебез Арча якларын тарихи-мәдәни-әдәби яктан комплекслы өйрәнеп кайту максатына корылган иде.

Миңа борынгы татар китапларын барлау, өйрәнү, фәнни әһәмияте булганнарын туплап алып кайту бурычы йөкләнгән иде.

Беренче тукталу урыны – Арчаның көнчыгыш тарафындагы Поченок Поник авылы.

Поченок Поник авылында мөселман татарлары яши, әмма тәүдә аны керәшен татарлары нигезләгән булып чыкты. Монда безнең экспедицияне авыл администрациясе башлыгы озата йөрде.

Моннан ерак түгел Ключище авылы да булган, аның хәзер урыны гына калган. Анда руслар яшәгән.

Поченок Поникта Исхакова Мәдинә Ибраһим кызында булдык. 1928 елгы. Аның кулында XIX йөзнең беренче яртысына нисбәтле басма китап – Коръән саклана. «Әлхәм сүрәсе» һәм алга таба ике сәхифәсе ертылган, уртадан берничә бите төшкән. Аларны кулдан язып тутырганнар. Мөһере дә бар. Анда «Кәрим бине Өммейәмин» дип сугылган. Китап Мәдинә әбигә әнисе Галимәдән мирас буларак калган. Ул, урман аша тугыз чакрымнар булыр, Балтач районына караган Каенбаш авылында яшәгән. Ә этисе Ибраһим исемле булган. Аңарда да китаплар бар иде, ди. Әмма йортлары беткән инде. Димәк, ул китаплар сакланмаганнар.

«Поник» сүзенең мәгънәсен авылда «утын диләнкәсе», «утынлык» буларак аңлаттылар. Монда кирпеч заводы булган. Шуның мичләрен кыздыру өчен бу авылныкылар агач күмере җитештергәннәр. Шушы эшкә килеп йөри торгач, ахырда, күпләр бу авылда төпләнеп тә калганнар.

Авыл башыннан, көнчыгыш тарафыннан, инеш агып чыга да көнбатышка юнәлә. Аның аргы ягында ике ихата күренә. Аларның яныннан биек яр сузыла. Арырак – урман. Көньякка табарак – зират. Монда кирәмәт бар икән. Анда элек марилар килә торган булганнар. Дини йолаларын үтәр өчен әлбәттә.

Әмма борынгы тарихлардан хәбәрдар кешеләр беләдер: кирәмәт дигәннәре – тораташ, ягъни балбал. Аларны скиф-сарматкыпчаклар куя торган булганнар. Алар күчмә тормыш белән яшәүчеләрнең сакма-җәйләүләрендә юл күрсәткече ролен үтәгәннәр, диннәрендә гыйбадәт өчен дә файдаланылганнар. Аларны «баба ташы» дип тә атыйлар. Изге саналганнар. Үлем-җитемдә алар янына мәет күмеп калдыру гадәте дә булган. Шулай каберлекләр барлыкка килгән. Тораташлар кабер ташы ролен дә үти башлаганнар.

II

Өйләдән соң безне юлыбыз Ташкич авылына алып китте. Анда да истәлекле урыннар бар. 1985 елда, студент чагымда, минем бу авылда булганым бар иде инде. Бәрәңге алырга җибәргәннәр иде.

Авыл уртасында иске бер бина бар иде. Аның урынында хәзер матур мәчет. Имамнары Зәбир Зарипов исемле агай икән. Аның әтисе Хәлиулла улы Мөхәммәтзариф сукыр булган. «Аны мәчеткә җитәкләп йөреп, үзем дә дингә кереп киттем», – дип сөйләп алды Зәбир хәзрәт.

Электә бу авылда данлыклы Борһан мулла яшәгән. Аның хакында ишеткән-белгәнен 1939 елгы Габделфәрт Мәҗитов болай сөйләде: «Без малай идек. Кыш көне җеназасы артыннан йөгереп бардык. Бер сандык китабы калды. Карт иде. Андый муллалар юк инде хәзер... Бервакыт Салавыч ягыннан туганы килде. Хатын-кыз затыннан. Нигезләренә намазлар укып китте. Борһан мулланың хатыны Салавыч авылыннан булган. Ташкич мәчетен дә шул Салавыч авылы бае салдырган. Хәзрәтнең кайнатасы булган ул».

Хәзер авылда Урта Азия якларыннан кайтучылар да тернәкләнеп килә икән. Тырышлар. Ничек тә аякка басарга, тормышларын ныгытырга телиләр.

Зиратларында борынгы ташларның булуы хакында ишеткәч, анда да барып килдек. Алар XIX гасырга карыйлар икән. Борынгылары да бар булыр. Әмма табылмадылар. «Аларны галим Әнвәр Хәйри язып алды, укып, өйрәнеп йөрде бервакыт. Колхозга эшкә китерелгәннәр иде. Бездә тордылар, – диде, хәтерен яңартып Габделфәрт агай. – Клубта концертлар да куеп йөрделәр әле алар. Булдыра иде...». Озата килгән Габделфәрт агай: «Казаннан, Мәрданов бугай, килгән иде. Ул

ташларны, борынгыларны, аның белән тапкан идек. Кая гына киттеләр икән?» – диде.

Шунда исемә төште: Риза Фәхретдиннең, үзенә хат белән: «Ул кабер ташларын уку нәрсә бирә?» – дип мөрәҗәгать итүләренә каршы: «Берни дә бирми. Акча да китерми, сәламәтлеккә дә файдасы юк. Әмма тарихларга бәйле хәтеребезне яңартуга хезмәт итә», – дип җавап бирүе хакында «Шура» журналыннан укыганым бар иде.

Сеҗе авылына кичке якта килеп җиттек. Мәчетләренә кереп намаз укыгач, имамнары Илдар Әһлиуллин белән китапханәләрен карадык. Арада иске басма китаплар да бар булып чыкты. Аларның беришләре – төрле догалыклар, икенчеләре – Коръән һәм тәфсирләре. Әхмәт Ясәвинең «Диване-хикмәт»е, шулай ук «Бакырган китабы»ның өлешләре саклана икән. Авылда, кешеләр кулында гарәп графикасындагы китаплар калмаган. «Андыйларны, укый алмагач, сакламыйбыз инде», – дип җавап бирделәр.

Элек бу авылда удмуртлар яшәгән икән. Зиратлары да булган. Аның чыршыларын кискәннәр. Әйтүләренә караганда, удмуртларда «сеҗе» дип «солы»ны атыйлар икән. «Ташкичләр – арлар иде. Әни аларны «марилар» дия иде», – дип аңлатты Илдар хәзрәт.

Сеҗедән Гөберчәк авылына китеп, Мөхәммәт Мәһдиев музеена кердек. Элек тә монда килгәнем бар иде. Музей ачылуда да катнаштым. Ул вакытта колхозлары исән иде әле, рәисләре Фәрит исемле кеше иде. Шуларны да сөйләшеп алдык. Музейләры булгач, авылларын карап, чиста тоталар икән. Мөхәммәт агада бөек хыял яши иде, ул да тормышка ашты: Гөберчәгенә асфальт юл илтә.

III

28 июнь көнне Кенәр авылы аша Кызылъярга киттек. Яңа һәм Кече Кенәр авыллары инде кушылып беткән. Авыл шулай зурайган. Олы мәктәп, яхшы итеп эшләнгән мәдәният йорты бар. Кызыл, ак кирпечтән эшләнгән матур, төзек биналар. Халыкның тырышлыгы да, уңганлыгы да күренеп тора. Кышын мәктәпләренә дә, китапханәләренә дә очрашуларга чакырачакларын әйткәч, бераз шикләнеп тә куйдым: мин Арча яклары хакында нәрсә сөйли алырмын икән? Китапларымны укыган булсалар инде...

Кызылъяр авылына юл алдык. Кәүсәрия абыстайга барырга куштылар. Анда борынгы китаплар бар икән. Ул хәзер Тәнзилә әбиләрдә яши, ди. Үз өе дә монда гына. Китаплары шунда, диләр. Аннары, Айсылу ханым Галимҗановада «Коръән тәфсире», Габделхәй Тракторчыда әби-бабайдан калган борынгы китаплар күп имеш.

Кызылъярлар безне алтын эзләп йөрүче чегәннәргә тиңләделәрме? Сүзләре һаман да эредән йөрде. Болар, мөгаен, иске байлар авылы булгандыр? Кемгә барып керсәң дә, ихаталары – төзек, нык. Бар да заманча. Машиналы, мал-туарлы болар. Барысы да яхшы югыйсә. Әмма күңелләрендә тынычлык, бәхет тойгысы юк кебек.

Арча ягындагы иң борынгы авылларның берсенә – Түбән Орыга килдек. Монда XVII гасырда, үз заманында акылы, зиһене, галимлеге белән танылып, тарихыбызда эз калдырган шәхесләребездән Бисары улы Янсари хафиз яшәп, 1687 елда вафат булган. Аның бабасы – Килдеш бәк, ә ул – Килеваз («Калавыз» түгел) бәкнең улы икән.

Оры авылы зиратында булып, аның кабер ташын укыганлыгы хакында Риза Фәхретдинов «Асәр» китабында язып уза. Янсари хафизның Ючәнәһам исемле кызы Иванай улы Юныска никахлы икәнлеген дә ачыклый [Фәхретдинов, 1900, б. 29]. Янсариның «хафиз» аталуы мәсьәләсенә тукталып, бу сүзнең мәгънәләрен төрле яклап тикшерә, керәшеннәрдә поп-атакайны да «хафиз» дип атауларына игътибарын юнәлтә, «абыз, абыстай» сүзләренең дә менә шушы «хафиз»га бәйле ясалуын ача.

Иванай улы Юныска килгәндә, ул үз заманында шөһрәтле имам һәм мөдәррис булып җитлегә. Оры авылында зур мәдрәсә тота, балалар укыту белән шөгыльләнә. Аны «Юныс әфәнде», «Юныс ахун» дип атап йөрткәннәр. Бабасы Усай исемле булган.

Юныс хәзрәтнең әтисе Иванай Кәче авылында имамлык һәм мөдәррислек иткән. Кодасы Янсари хафиздан соң, бер ел кичеп, 1688 елда вафат була. Казан төбәгендә зур нәсел калдыра.

Иванай мулланың язу эшенә маһирлыгын Р. Фәхретдинов аерым күрсәтә. Ш. Мәрҗани дә бу нәселдә зур галимнәр булганлыгын үз хезмәтләрендә искә ала.

Юныс хәзрәт 1636 елда туган. Р. Фәхретдинов язганча, Казан ханлыгы басып алынганнан соң, Урта Азия якларына китеп, Бохарада белем алып кайткан беренче кеше ул булган [Фәхретдинов, 1901, б. 38]. Зур гыйлем туплап, аң-белемдә маһирлыгы белән танылырга өлгергән. Юлда кәрван белән кайтышында, күчмәләр кулына төшеп, аны казакъларның данлыклы ханы, мәшһүр Чыңгызхан Әбул-Хәйр улы каршына китерәләр. Егетнең төс-кыяфәте, күркәм тәрбиясе, тирән белемнәре һәм саф зиһене хан хәзрәтләренең күңелендә мәрхәмәт хисләрен уята. Ул аны үз янында калдыра. Әмма берникадәр вакыттан соң, егетнең сагыш утында көюен күреп, кәефен аулау нияте белән кызы Мәһәлбикә-солтанга өйләндерә. Кыз, әлбәттә, бик тә чибәр икән. Хан баласы, шуңа да «солтан» титулы белән йөртелә.

Әмма Юнысның күңеле барыбер дә туган якларына ашкына. Ватанпәрварлык хисләренә бирелгән киявен, Мәһәлбикә-солтан белән бергә, казакълар ханы Чыңгызхан асыл ватанына кайтып килергә рөхсәт бирә.

Юныс хәзрәт Оры авылында мәдрәсәдә укыта башлый. Тирән гыйлем иясе булуын истә тотып, аңарга четерекле мәсьәләләрнең берсе – бу мәмләкәттә гошер садакасын җыю тиешлемеюкмы, шуны раслап чишү эше йөкләнелә. Ул аның важиб, ягъни саваплы икәнлеген дәлилләп фәтвә яза. Голәмә тарафыннан кабул ителеп, шул фәтвәсе соңгы гасыргача үз көчендә кала килә, дини басма китаплар арасында

ул хактагы хәбәрләрне очратырга була.

Озакламый Юныс хәзрәтне Оры авылына имам итеп сайлыйлар. Ул мөдәррис, ягъни мәдрәсә профессоры сыйфатында да таныла. Әмма хатыны Мәһәлбикәсолтан вафат була. Аны Оры зиратына җирлиләр.

Юныс ахун икенче хатын алырга ниятли. Аңа Янсари хафизның кызы Ючәнәһамне димлиләр.

Аның белән дә бик тату һәм мәхәббәт тигезлегендә матур яшәгәннәр.

Юныс хәзрәт өч угыл үстергән, исемнәре Нәзер, Сәфәр, Мәкъсүт икән. Болардан шулай ук укымышлы нәселләр таралган.

Фарсы теленә бик оста булып, Юныс хәзрәт күп әсәрләрен шул телдә язган, Иран ягы әдипләренең һәм галимнәренең хезмәтләренә шәрехләр төзегән, үзеннән бай һәм кызыклы гыйльми мирас калдырган. Китапларында үзен «Юныс ахун», «Мулла Юныс», «Юныс бине Иванай Казани» имзалары белән күрсәткән. Танылган әсәрләреннән берсе – «Шәрхе Габдулла». Соңыннан ул Казанда берничә кат басылган, дини йолаларны үтәү, иман, намаз һәм башка фарызларны башкару хакындагы дәлилле, ышанычлы китаплардан санала.

Татар халкы XIX йөз шагыйре Әбелмәних Каргалыйның тормышы һәм иҗаты хакында яхшы хәбәрдар. Аның хакында мәктәп дәреслекләрендә үк бирелгән. Әмма аның бабалары Арча ягыннан икәнлеген искә дә алмыйбыз. Ул данлыклы шагыйрьләр һәм имамнар нәселеннән чыккан.

Әбелмәнихның бабасы Габдессәлам – Урай (Уразмөхәммәт) улы. Урайның этисе – Колмөхәммәт, бабасы – Колчура, нәсел башлары Кылап бәктән. Асыллары белән алар Алат юлындагы Мәңгәр авылы кешеләре.

Габдессәлам башта Ташкичү авылына күченә, анда имаммөдәррис була, зур мәдрәсә тота. Аның дистә еллар буе Кариле имамы Хәсән улы Габдессәлам ахун мәдрәсәсендә камил белем алуы да яхшы мәгълүм. Мәдрәсәдә укыган чагында гарәп теле грамматикасына бәйле хезмәт яза һәм сүзлек төзи. Габдессәламнең чыннан да Әбелмәних Каргалыйның бабасы булуын Р. Фәхретдинов «Асәр» хезмәтендә ачык дәлилләп яза, фикерен раслауда шагыйрьнең үз сүзләреннән дә файдалана, әсәреннән өзек китерә [Фәхретдинов, 1901, б. 42]. Тагын шунысы әһәмиятле, Габдессәламнең бер кызы Стәрлетамак ягындагы Кырмыскалы авылы имамы Вәлид бине Мәкъсүт бине Афак бине Дусмөхәммәттә кияүдә була. 1744 елда Патшабикә Елизавета татар һөнәрчеләренә һәм сәүдәгәрләренә Сакмар елгасы буенда шәһәр төзергә фәрман бирә. Эш башына Казан ягы Саба авылынан курку белмәс Габделхаяли улы Сәгыйть баса, үз тирәсенә гайрәтле, хөр җанлы татарларны туплый. 1750 елда, башкалар белән бергә, Габдессәлам дә шул якларга күченә, Оренбургта имам һәм мөдәррис була. Аның Ташкичү мәдрәсәсендә укыткан чагында ук шәкертләрен китап язарлык, иркен фикерләрлек дәрәҗәдә тәрбияли

алганлыгын Ш. Мәрҗани тарихи хезмәтләрендә дәлилләп, мисаллар белән искә алган.

Габдессәламнең үз мөгаллиме Хәсән улы Габдессәлам исә асылы белән Уфа ягы кешесе була. Ул Кариле авылына килеп, монда исеме тирә-якка танылган остаз-мөдәррис буларак таныла. Күп кенә шәкертләр тәрбияли. Әмма ир балалары булмау сәбәпле, тәрбиясез калгач, Минзәлә елгасы буендагы Шыгай авылына китә. Монда кызы кияүдә була. Шулай итеп, Шыгай авылында кияүләре Сөләйман улы Мөхәммәтшәрифтә яши, атаклы Шыгай мәдрәсәсендә укыта. Аннары Мәлем авылындагы кияүләре Зәйнетдин йортына күченә. Кабере дә шул Мәлем авылында.

Гали Чокрыйның әнисе Гөлбаһар нәкъ менә шушы нәселдән.

Хәсән улы Габессәлам исә данлыклы Котлыгыш әс-Семети улы Мортаза әфәндедә белем алган. Ә ул, үз чиратында, Дагыстан якларында укып кайткан, хаҗи да булган. Р. Фәхретдин хәбәренә күрә, 1723 елда Мортаза хафиз намаз укуга бәйләнешле әһәмиятле гарәпчә китап язган [Фәхретдинов, 1900, б. 31].

Хәсән улы Габдессәлам Курса авылында да белем алган. Ул монда Таип улы Рафыйк мөдәррис мәдрәсәсендә укыган. Шунысы игътибарга лаек, имам Рафыйк үзе дә заманында Мортаза хафизның шәкерте булган.

Габдессәламнең Рафыйк хәзрәткә күчүе мөдәррисенең вафаты сәбәбенә бәйле аңлатыла ала. Ул заманнарда гыйлем ияләре күп булмаган. Рафыйк Курсави бик күп бәхәсләр уяткан мәсьәләләрдән берсе – кыска төннәрдә ястү намазын уку тиешлеге хакында рисалә язган шәхес тә әле.

Бу шәхесләр фикер иясе Габденнасыйр Курсави кебек алдынгы карашлы галимнең җитлегеп мәйданга чыгуында зур роль уйнаганнар билгеле. Габденнасыйр кебек даһиларга бөек халыклар һәйкәлләр куялар, бездә дә андый гамәлләр булырга тиеш иде югыйсә.

Габденнасыйр Курсавиның әтисе Ибраһим исемле, бабасы – Ярмөхәммәт. Ул – Курса авылыннан, Иштирәк нәселенең дәвамчысы. Габденнасыйрның улы – Насыйр. Шунлыктан ләкабе, шәригать кысаларында, Әбуннасыйр була («Насыйрның әтисе» дигән сүз). Берәүләр аны «Әбуннасыйр Курсави» диләр, икенчеләр «Габденнасыйр Курсави» исеме белән белдерәләр. Бу исә «ике төрле кеше хакында сүз бара булса кирәк» дип уйларга җирлек тудыра. Алар икесе дә бер үк зат, ягъни Насыйрның атасы – Габденнасыйр Курсави.

Габденнасыйр Курсавиның әтисе Ибраһим 1790 елда вафат булган. Әнисе – Әмин кызы Миһербан, Максабаш авылы Мансур бай нәселеннән.

Габденнасыйрның апасы Мәрхүбә исемле булган. Мәчкәрә авылыннан Габдессәлам улы Габдуллага кияүгә чыккан, Габденнасыйрны гына түгел, Гобәйдулла, Муса, Мөхәммәтҗан, Хәсәнбану исемле балаларын да үстергән. Р. Фәхретдинов аны «Мәшһүр хатыннар» исемлегенә керткән. Мәрхүбә абыстай 1827 елда вафат булган.

Габденнасыйр Курсави 1776 елда дөньяга килгән. 37 яшендә, 1812 елда, рамазан аенда вафат булган. «Бунның вафат улмасы илә Казан вә Болгар исламнары, бәлки гомумән ислам галәме олуг бер галимнәрене заигъ итмешләрдер», – дип яза бу хакта Риза Фәхретдинов [Фәхретдинов, 1903, б. 95].

Бала чагында Габденнасыйр, белем алу максатын күздә тотып, туган авылы Курсадан Малмыж ягындагы Мәчкәрә авылы мәдрәсәсенә китә. Аннары аны гарәп-фарсы телләрен яхшылап үзләштерү теләге Бохарага кадәр китерә. Ул монда батыйни вә заһири гыйлемнәрне, ягъни интуиция һәм тәҗрибә юллары белән хакыйкатьне табу ысулларын, замананың бөек галимнәреннән һәм шәехләреннән өйрәнә, гарәп-фарсы телләрендә камил дәрәҗәдә укырлык, язарлык, иркен аралашырлык дәрәҗәләргә ирешүе белән бергә, мәгънәләргә, ягъни белемнәрнең эчтәлегенә, чын асылына төшенүгә дә ирешә. Бохарада уздырыла торган галим-голәмәнең бәхәс мәҗлесләренә йөри. Монда үзенең яхшы зиһен һәм гыйлемнәр иясе булуын, кыен мәсьәләләрне чишә алырлык көчле акылы белән даны тарала. Хәтта ул килмичә бәхәс мәҗлесләре башланмау очраклары ешая.

Әмма уйланмаган хәлләр килеп чыга. Габденнасыйр Курсави, фикер өлгерлеге һәм хакыйкатьне ачык күрә белүе аркасында җитәкче даирәләрнең «ачуын кузгатуы» сәбәпле, алга таба Бохарада кала алмый, үз ватанына кайта. Аңа бай җизнәсе Габделсәлам улы Габдулла олы мәдрәсә салдырып бирә. Габденнасыйр Курсави аны алдынгы карашлы һәм югары белемнәр учагына әверелдерә.

1807 елда ул Бохарага икенче тапкыр китә, анда бераз торгач, кирәкле китапларын кабат укып, күчереп язып, тикшереп-өйрәнеп чыккач, Хива шәһәренә юл ала, монда да китапханәләрдә була. Аннары Әстерханга килә, шуннан соң, Идел буйлап сәяхәт итә-итә, асыл ватанына кайта.

Ә 1812 елда Габденнасыйр Курсави хаҗ сәфәренә кузгала. Алар Казанда җыелышып, аннан Истанбулга киләләр. Әмма Габденнасыйр юлда авырый башлый. Истанбулга барып ирешкәндә авыруы тагын да көчәя һәм ул шунда вафат була. Искедәр бистәсе Солтаннар зиратында җирләнә.

Габденнасыйр Курсави күп төрле остазлардан белем ала. Әмма алар арасында ике галим аның фикерләре оешуда, күзләре ачылуда төп урынны алып торалар. Аларның беренчесе – Мәчкәрәдән имам-мөдәррис Мөхәммәтрәхим булган. Ә Мөхәммәтрәхим үзе Ашыт авылы Йосыф мулланың улы икән. Икенчесе – Бохара шәехе Ниязколый Төрекмәни Шаһнияз улы. Бу остазы да гаҗәеп зур акыл иясе, фикер чыганагы һәм итагатьле кеше булган.

Габденнасыйр Курсавиның язган китап һәм рисаләләре арасында тугызы бүгенге көндә дә әһәмиятле саналалар. Аларның кайберләре: «Әл-Иршад», «Китабул-ләваих», «Шәрхүл-гакаидүл нисфиятүл кадим», «Шәрхүл-

гакаидүл нисфиятүл җәдит», «Рисаләтүл-исбатул-саффат», «Китабул-нәсаих», «Шәрхул-мохтасарул-Манар», «Хашиятүл-гакаидүл-җәдит», «Төрки телендә Һәфтияк шәриф тәфсире». Шушы хезмәтләре белән ул ислам дөньясын яңа фикерләр белән баету гына түгел, бәлки яшәеш барышын һәм илаһият кануннарын суфичылыктан аралап алып аңлата башлаган бөек галим дә санала.

Габденнасыйр Курсави озын буйлы, киң маңгайлы, куәтле кеше булган. Башкаларның сорауларына ачык итеп, аңлатып җавап бирүчән, ә сөйләшүе – туры сүзле, төгәл, матур. Үткенлеге белән сокландырган да, куркуга да салган. Табигатеннән үк укымышлы кеше икәнлеге күренеп торган. Гәүдәгә – арык, холыкта – сабыр, акылы – камил, фикерләре – дөрес, нәсыйхәтләре – яңача, кабатланмас сурәттә үтемле һәм дәлилле, зиһене – ачык һәм тугры, әйткәннәрендә матур гыйбрәтләр һәм чагыштыру-ишарәләр күп булып, сүзләре үзе белән сөйләшүчеләрнең күңеленә рәхәтлек биргән. Мәгърур һәм вәкарьле булган. Һәммә бу сыйфатлары аңа карата башкаларда хөрмәт, олылау хисе уяткан, әмма көнчелекле кешеләрдә дошманлык хисе дә тудырган. Шунлыктан халык арасында алары да, болары да күп булган. Әмма Әбүннасыйр Курсави икенчеләренә бик игътибар итеп тормаган. Олы адәмнәргә күрсәтелгән ихтирамны аңа кече яшеннән татырга туры килгән.

Мәчкәрә мәдрәсәсендә укыган чагында Габденнасыйрның әтисе үлә. Мөгаллиме Мөхәммәдрәхим хәзрәт аның акыллы, зиһенле һәм аңлы шәкерт булуына соклануын яшерми, укуын дәвам иттерүен сорый. Габденнасыйр Курсавиның киләчәктә зур галим буласын башкаларга да яшермичә әйтә килә. Аның үсеп, зур галим мәртәбәсен алуын халык та өмет итә башлый. Бу хакта Ш. Мәрҗани үз хезмәтләрендә сокланып искә ала, хәтта халкыбыз арасында чын галимнәрне аера һәм күрә белүчеләрнең барлыгына куана.

Габденнасыйрга иптәшләре дә, тормышы бермә-бер авырлашса да, укуын ташламаска киңәш итәләр. Һәм ул Бохарага китеп бара, анда да ачлы-туклы гомер кичерә. Әмма гыйлемгә омтылышы һич кенә дә сүрелми. Мәчкәрә мәдрәсәсе шәкерте чагында ук аның фикерле булуы, укыган китапларын тәмам истә калдырулары, дәресләрдә һәм аерым оештырылган гыйльми бәхәсләрдә аларны дәлил итеп сөйләп бирүләре мәртәбәсе үсүгә хезмәт итә, инде яңа сыйфатлары да ачыла. Бохара галимнәрен ул гаҗизлектә калдыра башлый. Иман һәм шәригать мәсьәләләрендә аның ачык һәм үтемле сөйләүләре, замана үзгәрешләрен һәм тормыш таләпләрен һәркайсын янәшә куеп аңлатулары үзләрен белем иясе хисабында йөртүче адәмнәрнең ачуларын китерә һәм алар аның өстеннән Бохара әмиренә хат язалар. Бу вакытта Габденнасыйр Курсави Ниязколый Төрекмәнидә дүрт ел белем алган, аның алдынгы шәкерте хисабында саналган. Тагын шунысы да бар, Казан

ягыннан килгән шәкертләр андый бәхәс мәҗлесләренә йөрмәү ягын караганнар. Ул утырышлардагы шау-шулар, бер-берсен инкарь итүләр, кәфергә чыгарулар бик еш булганлыктан, аның ише урыннардан читтәрәк йөрүне хәерлегә исәпләгәннәр. Әмма Габденнасыйр Курсави бу иште бәхәс мәйданнарына тәҗрибә урыны буларак та караган, аларны хакыйкатьне эзләү өчен уңай урын итеп тә белгән. Әфләтунча фикер йөртүе, акылы, зиһене аны игътикад мәсьәләсендә яңа мәгънәләр табуга китергән.

Бохара әмире махсус мәҗлес җыйдырып, илендәге галимнәрне чакырып, Габденнасыйр Курсавины кәферлектә гаепләгәндә дә бары тик тиран рәвешендә эш иткән, хәтта шәригать таләпләрен дә исәпкә алмаган. Аның ясаган хөкемен һәм дини, һәм тарихи нигездә тикшереп, XX гасыр башында Р. Фәхретдинов бу эшнең ни әмирлек, ни казыйлык ягыннан гадел һәм дөрес башкарылмаганлыгын ачыклап аңлатып язарга мәҗбүр була [Фәхретдинов, 1903, б. 119–121].

Ш. Мәрҗани дә үз чорында, Бохарада укыган вакытларында, «Габденнасыйр эше» белән махсус кызыксына һәм ул вакыйгада катнашкан имам-мөдәррисләрнең соңыннан үкенүләрен, Курсави замандашлары арасында аны аңларлык галимнәрнең булмавын искәртүләрен, бу хакта яшерми әйтүләрен хезмәтләрендә хәбәр итә.

Бохарадан Әстерханга килгәч, Габденнасыйр хәтта шыга мәзһәбе галимнәре мәҗлесенә чакырыла. Ул аларны шаккатыра. Һәммә яктан бу мәзһәпнең үзенчәлекләрен ачык аңлатып бирә. Аның белән ярышырлык, фикерләрен инкарь итәрлек галимнәрнең араларында табылмавы аларны борчуга сала.

Габденнасыйр Курсави диндә сәләфләр (сәләфият) юлын өстен куя, әмма аңа да тәмам мөкиббән түгел, тәнкыйди карашы булган шәхес. Моңа Ш. Мәрҗани дә игътибар иткән, ул аны хәтта «биш йөз елга бер туа торган галим» дип атаган. Курсавиның китапларын укыган кешеләр, аның фикерләрен һичбер бәхәссез кабул итеп, тормыш тәртипләрен үзгәрткәннәр, хаталарын төзәткәннәр. Шундыйлардан мисал итеп «Асәр»дә Р. Фәхретдинов Табул ягыннан Хуҗамбирде исемле галимнең вакыйгасын искә ала [Фәхретдинов, 1903, б. 123]. Ул, Г. Курсавиның «Әл-Иршад»ын укыгач, мәсләген үзгәртә, игътикадын яңарта.

Г. Курсави Хивага килгәч, шәһәр башлыгы аңа атап аерым мәҗлес оештырган. Гыйлеменә һәм данына соклануын яшермичә, ике йөз алтын акча биреп, аның иңенә халат салган һәм үзләрендә имам-мөдәррис булып калуын үтенгән. Бу кадәрле олы хөрмәтләр күңелләрне яуларлык дәрәҗәдә күрсәтелсә дә, Габденнасыйр ата йортына кайтырга тиешлеген дөрес мәгънәдә белдерә алган.

Аның Хивага килүен мөгаллиме Ниязколый Төрекмәнигә хөрмәте буларак та аңларга кирәк. Кайда гына бармасын, Г. Курсавиның үз шәхесенә карата көчле соклану хисләрен уятыр

дәрәҗәдә бөеклеген танымый мөмкин түгел.

Китапларындагы аңлатмалар, фикер сөреше гаҗәеп дәрәҗәдә җитди рәвештә булып, икеләнерлек урын калдырмыйлар, фәнни мәгънәләр кысасында язылганнар. Шул сәбәпле кешеләргә тәэсирләре дә көчле. Дини-рухани эчтәлектә, Аллаһыга тугрылык, Мөхәммәд пәйгамбәргә олы хөрмәт, ислам динен саф, бернинди катнашсыз һәм, иң әһәмиятлесе, һәртөрле суфичыл, шагыйранә фикерләрне, әүлияви күрсәтмәләрне читкә кую, аларның асылсыз икәнлекләрен аңлау-аңлату нигезендә язу, яшәү – болар үзләре генә дә ул заман өчен күрелмәгән хәл була. Габденнасыйр Курсави ислам динен хорафи карашлардан арындыру юлын ача, рухани дөньяның таләпләрен һәм чикләрен дөрес билгели. Бу исә халыкны урта гасырчылыктан котылдыру, яңа заманга алып керү була. Аның алдынгы карашларын татар дөньясының үз вакытында ук кабул итүе халкыбызга карата хөрмәт хисен тагын да ныгыта.

IV

XVIII гасырда рухани фәлсәфә өлкәсендә Габденнасыйр Курсави мәртәбәсендә башка бер генә галим дә җитешмәде. Әмма аның шәхесе һәм өстенлеге бүтәннәрне күләгәдә калдырырга тиеш түгел.

Халкыбызда булган андый галимнәр, булган! Хәтерләп кенә бетермибез. Шундыйлардан тагын берсе – «Таузыйхи» кушаматын йөрткәне бар.

Аның даны «Тәүзыйх китабы»на мөкиббән булуыннан, аңа аңлатмалар төзүеннән килә. Ул әле башка төрле шәрех китаплары язу белән дә шөгыльләнгән. Исеме – Нигъмәтулла имам, Наласа авылында яшәгән. Әтисе – Рәхмәтулла, бабасы – Иманкол исемле булган. Аларның нәселе Рәхманколдан килә. Бу Нигъмәтулла ахун 1815 елда хаҗ сәфәренә китеп, Искәндәрия шәһәрендә вафат булган, Бусыйри төрбәсе янында җирләнгән...

Түбән Оры авылында йөрибез. Күпләр Казанга күченгән. Ата-ана йортын музей-ихатага әверелдергәннәре дә бар.

Данлыклы авыл булган ул. Монда элекке байлар завод-фабрикалар тотканнар. Агым суны буып, аның көченнән машиналар эшләткәннәр. Кайсыларының субайлары әле дә сакланган. Түбән Оры авылы иңкүлеккә, тирән булып сузылган чокыр урынга урнашкан.

Әмма хәзер кайбер урамнары түбәннән югарыга таба дәвам иткәннәр. Аңлашыла! Моның сәбәбе хакында Оры авылында искә алуны хәерсез бер гамәл кебегрәк кабул итсәләр дә, тирә-күрше авылларында аны вакыйга итеп сөйлиләр. Чөнки даны китапларга кергән. Тарихларда да «Оры туфаны» буларак искәртелә [Фәхретдинов, 1903, б. 144]. Ул инде, телдән-телләргә йөри-йөри, гасырдан-гасырга күчеп килә-килә, безнең дәвердә дә сөйләнелә. Миңа аны Кызылъярда кат-кат сөйләделәр.

Бик эссе җәйге вакыт икән. Оры авылына бер ак бабай килеп, йорттан-йортка йөреп,

эчәргә су сораган. Әмма аңа бирмәгәннәр. Бары бер яшь кызның гына мәрхәмәте килеп, аңа су чыгарган.

Бәлки вакыйгалар шуның белән бетәр дә иде, әмма бу кызның әнкәсеме (әллә әткәсеме?) бик усал кеше икән. «Аңа нигә су бирдең?» – дип, кызын тәмам орышкан, тәмам орышкан... Бу хәлгә түзә алмыйча ак бабай, ишетеп торган җиреннән: «Авылыгызны су йотсын», – дип, каргап дога укыган.

Ул китүгә, озак үтми, күктә кара болыт чыга, бик әшәке җил күтәрелә һәм бик көчле яңгыр ява башлый. Һәммә тарафтан сулар күтәрелеп, Түбән Оры авылын басып, халкы, малытуары белән бергә, еракка ук агызып алып киткән. Шул туфан суы алып барып тукталган урында бүгенге көндә дә шомлы агачлык һәм зират икән. Аны «Орылар яткан җир» дип аңлаталар.

Оры туфанында бердәнбер кеше – ак бабайга су биргән кыз исән калган.

Берәүләр әйтәләр: «Туфанның килгәнен ул белми калган», – диләр. Икенчеләр: «Күреп торган, авыл халкын кызганып елаган», – диләр.

Түбән Орыда да бу хәбәрне матурлап сөйлиделәр. Инде хәзер мәгънәле бер риваять төсен алса да, мин аның асылы белән кызыксынып карадым. Белүче булмады. Китаплардан эзли торгач, күп нәрсәләргә ачыклык керде. Болар инде чын тарихның үзе иде!

Бу туфан вакыйгасы чыннан да булып узган. Төгәл датасы да билгеле.

Ул вакыйга 1817 елга карый. Монысы тагын да гыйбрәтлерәк!

Түбән Орыда ул вакытта имам-мөдәррисләрдән шөһрәтле Хәбибулла ахун яшәгән. Аның «Хәбибулла ишан» дигән даны еракларга таралган. Нурлы йөзен күрергә, аяк тузанын үбәргә әллә кайсы мишәр якларыннан да киләләр икән.

Хәбибулла ишанның нәселе зур булып, аның бабалары инде язылып узылган Янсари хафиздан килә икән. Килдеш бәк торыннарыннан болар. Кайчандыр мари яклары болар кулында булган.

Җәйләрен тарантасларына атларның бары тик яхшыларын гына җиктереп, кышларын затлы бизәкле чаналарда җилдереп, туннарның да асылларын гына киенеп йөргән Хәбибулла ишан. Әтисе – Хәсән, бабасы – Габделкәрим. Хатыны да ни җитте генә түгел, Хуҗа Сәет нәселеннән килгән, Ханмирза, Котлык кебек бабалары белән дан тоткан, Оры авылының мәшһүр байларыннан Туктамыш улы Рәхмәтулланың кызы Зөбәйдә абыстай икән. Хәбибулла ахун Оры авылында таш мәчетнең имамы булган.

Әмма көннәрнең берендә авыл байлары, Хәбибулла ишанга карата көнчелләре суынып, туганы Фәтхулла хәзрәтне ахун итеп куйганнар. Шулай гына бераз тынычланганнар.

Әмма Хәбибулла ишанның мәртәбәсен санлаучылар да табылган. Тиз арада агач мәчет җиткергәннәр һәм бер мәхәллә булып аерылып чыкканнар.

Боларның икесе дә – Хәбибулла да, Фәтхулла да – ни җитте

генә түгел, горур вә тәкәббер икәннәр. Мәчетләреннән азан һәм Коръән уку авазлары үзара ярышып ишетелә башлаган, берсе уразага кергәндә, икенчесе бер көнгә соңарта, гаетләрне дә берсе икенчесеннән арттырып уздыра торган булып киткәннәр. Ул ярышулары йорт-җиһаз, арба-чана, ат-дирбия, кием-салым, юл йөреш, кыяфәт күрсәтеш, беләмлек мәртәбәләренә кадәр үстерелеп, шайтаный бер хәрәкәткә һәм бәлагә әверелә барган. Ә моның сәбәбе, эшнең башы – мөфти хәзрәтләренең кул уйнатуыннан һәм көнчелегеннән килгән. Аңа башкалар да катнашып киткәннәр.

Тагын шунысы да бар, Оры авылының төп халкы мишәр татарларыннан булып, алар бу якларга шактый таза хәлләрендә килеп урнашканнар һәм, гадәтләре буенча сәүдә эшләрен киң җәелдереп, татар галәмен үз мәнфәгатьләренә бик оста хезмәт иттерә башлаганнар. Икенчедән, Оры авылы халкы үз данын һәм мәртәбәсен даими күз уңында тоткан. Яхшы зиһенле, атаклы имамнар нәселеннән булган Хәбибулланы шәкерт вакытыннан дин башлыгы итеп әзерләүгә зур көчләр куйганнар.

Татар мәдрәсләрендә аңбелем алгач, аны Бохарага җибәрәләр, анда да иң шанлы мөдәррисләрдән белем ала Хәбибулла. Хәер, ул үзе дә акыллы шәкертләрдән була. Бохарадан Кабулга китеп, гарәп һәм фарсы телләрен камил үзләштереп, белемнәрен тирәнәйтеп һәм киңәйтеп өлгерә. Хәтта ишанлык серләренә дә төшенә. Һәм менә ул Орыга кайткач, имамлыкта аның белән ярышырлык кеше табылмый.

Тиздән Хәбибулла ишан хакында олы хәбәрләр тарала. Мәдрәсәсе даннарга күмелә. Аңа халык ихлас күңел белән бирелә. Бигрәк тә мишәрләр, мәртәбә, дан, шөһрәт яратучылар буларак, аның атта узып киткәнендә: «Ишан хәзрәтләребез, бәракәт ит!» – дип, тәгәрмәч эзен ятып үбәләр, укыган догасыннан могҗизалар табалар, чана юлларын кочалар икән.

Хәбибулла хәзрәтнең даны зурлыгын сөйләүче фактлардан тагын да берсе шул, бусы – муллаларга бәйлесе...

Шәкерткә, әлбәттә, төрле сораулар бирелә. Шулардан берсе: «Оры шәрифкә бардыңмы? Ханәкәгә кердеңме? Тәнбиһ укыдыңмы?» – диләр. Әгәр дә Оры ишаны Хәбибулланың алдында булган, аның фатихасын алган шәкерт икән – булды гына, килешүнамә җыела, моны имам итеп сайлыйлар, Уфага, мөфтидән шәһадәтнамә алырга җибәрәләр. Әгәр: «Юк!» – дисә, нинди генә укымышлы, олы белемнәр иясе саналмасын, аңардан, ике дә уйламый, баш тарталар.

Әмма бервакыт Хәбибулла хәзрәтнең дан-шөһрәтләре бәхетенә каршылык итә башлый. Вакыйга шулай килеп чыга ки, мөфти Мөхәммәтҗан хәзрәтләренең хаталы эшләреннән берсе хакындагы эш, тикшерү өчен, мәхкәмәгә тапшырыла. Менә шунда «мөфти Мөхәммәтҗан хәзрәт урынына Оры имамы Хәбибулланы куялар икән» дигән сүз тарала. Бу хәбәр Мөхәммәтҗан мөфтигә дә килеп ирешә.

Әлбәттә, бу яңалык аның ачуын кузгата.

Ул Оры авылының мәчетенә ут төртеп яндырырга әмер бирә. Ярый әле бу эшкә һичкем алынмый, халык тәмам курка кала, күңелләрен аптырау баса.

Хәбибулла хәзрәткә килгәндә, ул боларны белми дә кала. Үз тәртибендә яшәвен дәвам итә. Әмма Мөхәммәтҗан мөфти, мәхкәмә эшеннән имин узып өлгерми, Хәбибулла ишаннан үч алу уена төшә. Казан байлары аша Хәбибулланың мөфтилеккә дәгъва кылмаган булуын, бары тик каршылыклы халыктан чыккан сүз аркасында гына бу хәбәрнең таралганлыгын белсә дә, Хәбибулла ахунга каршы «ут ягу» эшен башлап җибәрергә кирәк таба.

Байлар арасында махсус рәвештә коткылар таратылып, имамга каршы барысын да котырта башлыйлар. Алар баштарак бирешмиләр. Әмма нинди иманлы кешеләрнең дә күңеленә, әүвәле аптырау, аннары коткы төшеп, Хәбибулладан көнләшү, аны начарга чыгару уе урнаша бара.

Хәбибулла хәзрәткә каршы алып барылган коткыга биреләп, байлар үзара тарткалаша башлыйлар. Тәмам үпкәләшеп, ахырда ике мәхәлләгә аерылып, Хәбибулла ишан үзенә агач мәчет төзетергә, шунда имамлык итүгә күчәргә мәҗбүр була, туганы Фәтхулла таш мәчеткә мөфти фәрманы илә ахун итеп куела.

Хәбибулла хәзрәт Оры авылында 1762 елда туган, 1817 елда Орыда вафат булган. Шул елны, ишанның вафатыннан соң озак та үтми, Оры авылын туфан суы агызып алып киткән. Мөфти Мөхәммәтҗан (Габдраманов Мөхәммәтҗан Хөсәен улы, беренче мөфти, нindидер сәбәп белән бабасы исеменә бәйле рәвештә, ягъни фамилиясенә карап, «Габдрахман мөфти» дип йөртелгән) исә, Хәбибулла вафатыннан соң җиде ел узгач, 1824 елның 17 июнендә 68 яшендә мәңгелек йортка күчкән. Мөфтилеген һичкемгә бирми һәм тапшырмый калдырган. Аның Әхмәт исемле улы, башка балалары кебек үк, морза титулында, зур биләмәле җирләр хуҗасы була.

Мөхәммәтҗан мөфтинең бәхет кояшы бик тә югарыдан яктыртып, аны һәрьяктан нурландырып торган. Ул патшалар кебек яшәгән, яхшы арбаларда дүртәр ат җиктереп узып китә торган булган. Аның мәрхәмәтенә ирешү бөек саналган, каһәренә юлыкканнар, һичшиксез, һәлакәт тапкан, бәла авырлыгын татыган. Нинди данлыклы Хәбибулла ишанны да аның сәясәт тегермәне йоткан, ваклап ташлаган.

Фәтхулла хәзрәт тә төшеп калганнардан түгел, ул, ни гаҗәп, матур телле, фикерләрен ачык белдерүче кешеләрдән була. Аның хәтта берничә әсәр һәм китап язуы билгеле. Шулардан берсе – «Рисаләте фи иттисафул-вәҗиб бил-вәхдәтүлгаддийәт», ике сәхифәдән гыйбарәт, гарәп телендә, ачык аңлаешлы һәм төзек итеп язылган. Икенче хезмәте – «Рисаләте мөһиммәт», 1872 елдан бирле Казанда еш басылган 15 битле китап. Анда ураза мәсьәләләре тикшерелгән. Өченче китабы – «Мәҗмуг». Бу китап 25 бүлектән

һәм 798 сәхифәдән гыйбарәт, күләмле хезмәтләрнең берсе. Ул төрле китапларның асыл нөсхәләреннән алынган җыелма хәбәрләрдән, хашия-аңлатмаларны киңәйтеп язудан гыйбарәт булып, анда хәтта Себер һәм Урта Азия ханнары Шәйбаниләр нәселеннән имам Хәсән улы Мөхәммәтнең «Җәмигуль-гараиб» китабыннан алынган материаллар да бар, алар барысы да күрсәтелеп барылганнар һәм урыны-урыны белән бәхәс тә ителгәннәр. Бу хезмәтендә ислам дине канунналары, Коръән һәм тәфсирләр, әхлак, медицина һәм башка мәсьәләләр белән бәйле хәбәрләр тупланган. Әмма алар берсе дә аерым бер ачык максатлы фикер нигезендә бәян ителмичә, җыелма хәбәрләр бирү юлы белән төзелгәннәр.

Фәтхула хәзрәтнең болардан тыш та шактый китаплар язуы билгеле. Алар һәммәсе дә шушы «Мәҗмуг» рәвешендә төзелеп, ислам динендә булган татар халкының гореф-гадәтләре яхшылыгын аңлатып бирүләрдән, кайсы гамәлләрне ничек итеп кылганда дөрес һәм күркәм икәнлеген ачыклап сөйләүләрдән гыйбарәт. Бер генә фикере дә мөселман кешенең иманына, әхлагына, табигатенә зыян итәрлек түгел.

1819 елда Фәтхулла хәзрәтнең Диния назарәтенә язган хатыннан аңлашылганча, Оры авылының таш мәчете халык акчасына салынган, кырык ел буена монда җомга һәм гает намазлары укылган. Хатта Хәбибулла ишанның агач мәчет төзетеп, шунда җәмәгать белән азансыз гына намазлар укуы, инде аның вафат булуын да хәбәр итә.

Һәм ул хатта хәзрәтнең үз янәшәсендә һичкемне танырга теләмәвен, авылда таш мәчетне генә калдырырга кирәклеген дәгъвалавы да сизелә. Агач мәчеттә намазларның азансыз укылуын шәригатьне бозу буларак аңлата. Бу хакта халыкка хәбәр итүне үтенә. Монысы инде Хәбибулла ишанның рухын юк итү теләгеннән булса кирәк.

Картайган көнендә Фәтхулла хәзрәт үз мәдрәсәсенә мөгаллим итеп Казан шәһәренең алтынчы мәчете каршындагы мәдрәсәдә хәлфә хезмәтендә торган Габделкадыйр имам улы Сибгатулланы чакырта. Ул Оры авылына күченеп килә. Үзен намуслы, гадел, тәртипле һәм галим зат буларак таныта. Фәтхулла хәзрәтнең вафатыннан соң, рәсми рәвештә имам һәм мөдәррис дәрәҗәләрен ала. 1873 елда 75 яшендә Орыда вафат була. Сәламәт вакытында ук үз урынына улы Вәлиулланы имам итә. Тирә-күрше авылларда болар нәселеннән муллалар тарала. Мәдрәсәсе яхшы, укымышлы, тәрбияле муллалар әзерләгән.

Оры авылын агызып киткән туфанның 1817 елда, Хәбибулла ишан вафатыннан соң булуын искә алсак, аның авыл халкын, барлык мал-мөлкәтне агызып алып китүенә дә игътибар итсәк – монда илаһи бер хикмәт булуына шик калмый.

V

Бүгенге көндә Түбән Оры авылы байларча яшәп ята. Күп кенә йортларда кыек түбәләрен алыштырганнар. Заманча итеп яңа йортлар да эшләткәннәр. Укымышлы кешеләре дә күп.

Намазларын укып, уразаларын тотып яшиләр. Заманча дини китаплардан тыш, иске басмалар да монда шактый очрады. Кулъязмалар да килеп чыкты. Иманда ныклы халык яши икән, дигән сөенеч белән киттек алардан. Изге догалары үзләренә дә бәрәкәт белән әйләнеп кайтсын!

Ә безнең юлыбыз дәвам итте. Алдагы көндә Байкал авылында булырга тиешбез икән. Бу исем кайдан килә икән? Әллә ерак Себердәге Байкал күле белән бәйләнеше дә бармы?

Дөресен тәмам ачыклар өчен шактый эзләнергә, архивларны, борынгы китапларны актарырга, халык арасындагы киң күңелле иҗатчылар сүзен тыңларга кирәк. Әмма фән – башка, ул төгәллекне, чын хакыйкый белемнәрне генә кабул итә.

Арча ягыннан укымышлылар шактый булган. Шулардан берсе – XVIII–XIX гасырларда Казанбаш авылында Җәгъфәр улы Бикчәнтәй хәзрәт яшәгән, аның бабасы Мөслим исемле булган. Бу Бикчәнтәй хәзрәт, Уфа шәһәренә имамлыкка имтихан тотарга килгәч, бер «Әхтәри кәбир» (гарәп сүзләренең төрки телдә аңлатмалы сүзлеге) китабы сатып алган. Аның тышлыгына бу хакта хәбәрен язып калдырган. Вафаты – 1817 елда, Казанбашта булган.

Менә тагын да – Сәйфулла улы Мөхәммәтәмин, Сарман ягы Шыгай авылы муллалары нәселеннән. Бабасы Динмөхәммәт улы Габделхәмит булган. Наласа авылында имам-мөдәррис булып, 1842 елда хаҗ сәфәренә чыгып китә. Каһирә шәһәренә җитеп, монда ил башлыгы Ибраһим патша хозурына кабул ителә. Фарсы теле мөгаллиме Габдеррәшит улы Шәмсетдиннең вафат булуы сәбәпле, Ибраһим патша тарафынан Мөхәммәтәмин аның урынына Әл-Әзһар университетына мөдәррис-профессор итеп билгеләнә. Ул, хаҗын тәмамлый алмыйча, гомеренең соңынача үз эшен зур җаваплылык белән башкара.

Мөхәммәтәмин 1849 елда мәңгелек йортка күчә. Гарәп мәмләкәтләрендә аны олы галим дәрәҗәсендә таный торган булганнар. Гүре Каһирә шәһәрендә. Габденнасыйр Курсави идеяләрен гарәп дөньясына таратучы һәм танытучы, ул ачыклаган сәләфият мәзһәбенә тулысынча бирелүче, мөселманнар арасында җәелдерүче, Идел – Урал ислам әһеленә карата дөнья халыкларында хөрмәт хисләрен тәрбияләүдә аның зур эшләр башкарган кешеләрнең берсе булуына шик юк.

Мөхәммәтәмин хәзрәт Бохарада, шәкерт булган чагында ук, Габденнасыйр Курсави белән таныша, аннан дәресләр ала һәм ул өйрәткән игътикадиман юлын дөрес аңлап кабул итә. Дөрес фикерләве, хәтере яхшы булу белән аерылып тора. Китаплар да яза. Аның әсәрләрен заманында Ш. Мәрҗани дә укыган. Ул аларны мактап телгә ала. Мөхәммәтәмин хәзрәт Аллаһы Тәгалә хакында Коръәндәге һәм хәдисләрдәге хәбәрләрдән артыгын сөйләүне мөселман кеше өчен бозыклыкка һәм ислам дине каршында җинаятькә санаган. Бу хакта Оры, Кенәр, Мәңгәр

имамнары белән йөзгә-йөз килеп бәхәсләшә, Габденнасыйр Курсави фикерләрен өстенгә чыгара, хатлар алышып фикерләшә торган булган. Гадәтләре, сыйфатлары, әйткән сүзләре игелек белән тулып, язган китаплары да шул юнәлештә һәм рәвештә булганнар. Алар, заманында, күп галимнәрне тәрбияләүдә лаеклы урын тотканнар. Аның язган китапларыннан берсе – «Мәгадәнел-макасид», эчтәлеге һәм фикер сөреше белән төгәл аңлаешлы әсәрләрдән, авторы «Кавәметдин әл-Болгари» дип куелган. Бу – аның галим буларак үзенә алган имзасы.

«Мәгадәнел-мәкасид» китабы Габденнасыйр Курсави хезмәтләре тәэсирендә язылган. Риза Фәхретдинов «Кавәметдин әл-Болгари» имзасы кемнеке булуын төгәл, фәнни нигездә ачыклауга ирешкән [Фәхретдинов, 1904, б. 293]. Ул кичке намаз хакында да бер китап язып, анда үзен, автор буларак, «мөалифе – Мөхәммәтәмин бине Сәйфулла әл-Болгари әс-Сабави» дип күрсәткән.

Арча ягының борынгы галимнәреннән тагын да берсе – Ашыт авылында имам-мөдәррис Сәйфелмөлек улы Габденнасыйр, ул Мортаза улы Мозаффар мулла нәселеннән булып, бабасы хәзерге Чүпрәле районы Чокал авылы имамнарыннан икән. Габденнасыйр имам җитмеш биш ел гомер кичереп, 1833 елда вафат була.

Ул Шырдан мәдрәсендә укый, аннары тагын берничә мәдрәсәдә белем алып, данлыклы Оры авылындагы Хәбибулла ишан мәдрәсәсенә килә, анда мөритлек мәртәбәсе ала, берара Ашытта мәдрәсәдә укый. Зур белемнәр иясе булып җитешә. Ашытта аны имам-мөдәррис итәләр. Мәдрәсәсе даны тиз арада тирә-якларга тарала. Аңа Казан, Буа, Сембер якларыннан шәкертләр килә, Баһаветдин Мәрҗани дә (Шиһабетдин Мәрҗанинең атасы) аңарда укый.

Сәйфелмөлек улы Габденнасыйр имам хак сөйләүче, иманы дөрес, гамәлендә шәригать кушканча эш итүче, гадәти тормыш белән яшәүче булган. Заманында Хәбибулла ишанга мөритлек итеп, аңардан иҗазәтнамә яздырып алса да, аны, ишан белән мөфти арасындагы дошманлык сәбәбендә булыр, яшереп саклаган һәм кешеләргә бер генә дә күрсәтмәгән.

Хатыны Мәхбүбә исемле булып, Туктамыш байның кызы икән. Күп балалар үстергәннәр. Мәхбүбә, иреннән соң калып, 1842 елда вафат булган. Кабере Ашыт зиратында.

Габденнасыйр Ашыти бик тә диндар кеше булган. Аның әүлиялек сыйфатлары да күренгән, изгелек һәм саф-гыйффәт һәммә чалымнарыннан сизелеп торган.

Аның җеназасында олы имамнар катнаша. Арадан Сөбханкол Мәрҗани улы Баһаветдин, аның укучысы һәм Шиһабетдин Мәрҗанинең атасы: «Ашыт зиратында вәли кабере бар. Халык, ышанып, аның каберен зиярәт итеп йөресәләр дә, бу көн бу вәли дәфен кылынды»,– дип әйткән, ягъни, тагын бер изге кешенең кабере өстәлде, дигән.

Ул заманнарда «вәли зираты» дип хәзер «изгеләр зиратын»,

«әүлия күмелгән җир» дип йөртелгән каберлекне әйткәннәр. Мәсәлән, Биектау районы Камай (Иске Казан) авылы каршында, Чагыл тау башында, төньяк тарафта Изгеләр зираты бар, анда мәчет салганнар, чардуганнар корганнар, чишмәсе дә матур итеп эшләнгән. «Анда Мулла хаҗи күмелгән», – диләр. Иске заман Сәрдә имамнарының бу зират белән бәйле гаугалы гамәлләре хакында документлар аша безгә килеп ирешкән хәбәрләрдән күренгәнчә, анда Әремле хуҗа һәм аның кызы Гайшәнең гүрләре икән. Ерак түгел урнашкан Айшә авылы да шул Гайшә-бикәгә нисбәтле булса кирәк? Әмма Казан артында Гайшә каберләре берничә урында. Аларда чыннан да Гайшә исемле изге кеше күмелгәнме, әллә гомумән дә изге хатын-кызны Гайшә исеме белән атау тәртибе булганмы?... Күз тиюләрдән «Фатыйма кулы саклый», диләр. «Гайшә-бикә кабере» дигәннәре дә, халык уйлавынча, шундый бер ырым-күзаллауларга бәйле, хикмәткә ия түгелме икән?

Әремле хуҗа бу яклар кешесе түгел. Аның «хуҗа» дип аталуы бер-бер әүлия-ишан кебек бөек кеше булганлыгы хакында сөйли. Себер татарларыннан түгел идеме икән?

Арча ягы галимнәреннән тагын да берсе – Олы Мәңгәрнең имамы Кытый улы Сафкол хәзрәт. Төп чыгышы белән ул Кырым татары булган. XVI гасырда аның бабасы сугышта әсир төшеп, монда китерелгән, аны Килмәк исеме белән атаганнар. Оныгы Сафакол, гыйлемдә алай ук маһир саналмаса да, диндарлыгы, тәүфигы белән халыкның мәхәббәтен яулап алган. Коръән һәм догалар укыганда ясаган хата һәм кимчелекләре өчен, дога артыннан өстәп, аерым бер гафу үтенү («укыганда ясаган хата һәм кимчелекләребез өчен гафу әйлә» дип сорау) гадәтен догачылар теленә ул керткән. Кыска төннәрдә ясигъ намазын ташламаска, витр намазларын да укып барырга халыкны өндәгән. Мөфти каршындагы «Җәмгыяте-шәргыя»дә берничә тапкыр әгъза булып торган, Габдессәлам мөфтинең хөрмәтен казанган.

Сафкол хәзрәт озын буйлы, олы сакаллы, мәһабәт кешеләрдән икән. 1835 елда 78 яшендә вафат булган. Балалары да имамлык дәрәҗәләренә ирешкәннәр, ә икенче улы Мөхәммәт аның урынында муллалык иткән.

Бу якларның тагын бер галиме – Габденнасыйр Курсавиның олы абыйсы Габделхак. 1843 елда вафат була, Курсада җирләнгән. Шушы авылның таш мәчетендә имамлык хезмәтендә торган, мәдрәсә тоткан, анда мөдәррислек иткән.

Яшьлегендә үз авылларында һәм төрле зур мәдрәсәләрдә белем алгач, Бохарага китә һәм Ниязколый Төрекмәнинең мөрите хезмәтендә тора.

Хаҗ сәфәренә Габденнасыйр һәм Габделкәрим исемле туганнары белән бара. Әмма берникадәр вакытка Каһирәдә кала һәм анда тәҗвит гыйлеменнән дәресләр ала. Коръән укуда аның кебек оста кешеләр булмаган диярлек. Шәкертләрен бу гыйлемгә өйрәтүгә күп көч куйган. Коръәнне

дөрес уку серләрен Диәрбәкер мөфтие Әбу-Сөгуттан өйрәнгән. Башка төрле рухани гыйлемнәрдә үзенең остазы дип энесе Габденнасыйрны санаган. Хәдисләр китабы төзегән, аны китапчылар бик еш бастырып таратканнар, алардан файда тапканнар.

Габделхак хәзрәт шәкертләренә Коръәнне хатасыз, камил рәвештә өйрәтеп, аятьләргә һәм хәдисләргә дөрес һәм тугры шәрехләр бирә, бу мәсьәләләрдә катгыйлыкны, җаваплылыкны таләп итә торган булган.

Вафатыннан соң имамлык эше Газизә исемле кызының ире Хәмит улы Хәсәнгә кала.

VI

Мондый да зур һәм танылган галимнәре белән дан алган Арча якларында борынгы китаплар, кульъязмалар йорт саен очрарга, кешеләре дә үзләрен белемле, укымышлы итеп күрсәтергә тиеш иделәр кебек. Мине ул өмет күп авылларда йөртте. Байкалдан Чурабашка, аннан Шурага, Шушмабашка, Сәрдәбашка барып чыктык. Авыл администрациясе башлыгы Вәзир Вазыйх улы Сәгыйтовка рәхмәт, ул мине «Яхъя угылы Болгари» каберенә алып килде. Аның кабер ташы Үгез-Елга авылыннан төньяктагы тауда иде. Тирә-ягы – киң басу. Бу урынны әүлия зираты дип йөртәләр икән. Ташына вафаты мең дә тугыз йөзенче елның июле буларак күрсәтелгән. Яхъя улы Болгари үз заманында шактый күп китаплар язган. Әмма фәндә алар әлегә Яхъя ишанга нисбәт ителә. Ә ул Шекә авылында яшәгән һәм кабере дә шунда. Аны да күреп китү мөмкинлеге бар.

Вәзир әфәнде безне Шекәгә алып китте. Яхъя бине Сәфәр бине Арыслан әл-Бәрәзәвинең, ягъни Яхъя ишанның, кабере авыл зираты уртасында икән. Урам яктан ап-ак мәрмәр таш кебек күренә. Эчкә узып, янына барсак, гап-гади, измә белән генә катырып эшләнгән икән.

Башка көннәрне Апаз, Каргалы, Пешәңгер, Хәсәншәех, Ташкичү, Мәмсә һәм башка авылларда булдык. Әйе, тәрбияле, укымышлы яклар. Соклангыч халык икән бу арчалылар!

Әмма күңелне тырнап торган нәрсәләр дә кала. Бу – Оры авылы туфаны мәсьәләсе иде, аның чынлыкта булуы яки булмавы һәм нигә бу якларда аңа шушы кадәр игътибар бирүләре.

VII

Тарихыбызга Арча ягы биргән бөекләрне төгәллек белән барлау, каршылыклы мәсьәләләрне ачыклау, китапларга, энциклопедия-сүзлекләргә кертелгән шәхесләр белән бәйле очракларны тулыландыру, яңа фактлар өстәү өчен гыйльми экспедиция материаллары зур әһәмияткә ия. Бөтенләй күтелмәгәнчә, Шиһабетдин Мәрҗанинең әлегә фәнгә мәгълүм булмаган хезмәтенең кульъязмасы табылды. Аны саклаганы һәм безгә тапшырганы өчен Арча районы Байкал авылыннан гомере буе колхозда сыер сауган Ахунова Галиябану Габделфәрт кызына чиксез рәхмәтлебез. Ул китап аңа кайнанасы Газизә Хәким кызыннан (1901–1970) мирас булып калган.

Шиһабетдин Мәрҗанинең әтисе Баһаветдин исемле булган. Ул 72 ел гомер кичереп, 1856 елда вафат булган. Аның кабере Ташкичү зиратында. Гомере буе ул шушы авыл мәчетенең имамы вазифасын башкарган, мәдрәсә тоткан һәм анда мөдәррислек иткән. Баһаветдиннең әтисе – Сөбханкол Мәрҗани, аның әтисе – Габделкәрим исемле булган. Шушы Габделкәрим хәзрәт исә чыгышы белән Мәрҗан авылыннан. Ул авыл хәзер Япанчы исемен йөртә һәм Әтнә районына карый.

Нәсел башлары Габделкәрим хәзрәт Мәрҗан (хәзергечә Япанчы) авылыннан булганга, үзен «Мәрҗани», ягъни «Мәрҗан авылы кешесе» дип йөрткән. Шуның сәбәпле аның нәселенә дә «Мәрҗани» кушаматы йогып калган. Хәер, алар үзләре дә исемнәренә «әл-Мәрҗани» тәхәллүсен өстәү гадәтен алганнар. Бу тәхәллүс аның данлыклы галим улы Шиһабетдингә дә, аның икетуган энесе – язучы Мәхмүт Галәүгә дә күчкән. Берсе – Шиһабетдин Мәрҗани, икенчесе Мәхмүт Мәрҗани. Дөрес, Шиһабетдин Мәрҗани хәтта «әл-Казани» имзасын да алган. Шиһабетдин Мәрҗани исә тумышы белән Арча районы Ташкичү авылыннан булган. Аның атасы Баһаветдиннең беренче хатыны Ашыт авылыннан Сәйфелмөлек улы Габденнасыйрның кызы Хәбибә булган, әмма аның вафаты сәбәпле, ул Хәбибәнең сеңлесе Хөббийәгә өйләнгән.

Баһаветдин Мәрҗани Бәрәскәдә Ибраһим улы Бикчәнтәй мөдәррис мәдрәсәсендә, аннары Ашытта – булачак бабасы Габденнасыйр имам-мөдәрристә, аннары Бохарада Хокандтан Рәхмәтулла улы Гайсә, Нәдер Хөҗәнди улы Салих мөдәррисләрдә белем алган.

Баһаветдин Мәрҗанинең мәдрәсәсендә Казан арты һәм Буа ягы шәкертләре укыганнар һәм үз чорларының данлыклы белем ияләре, имамнары буларак танылганнар.

Хатларыннан аңлашылганча, улы Мәрҗанигә киңәшләре белән дә, тарихи мәгълүматлар җыюда да ярдәм иткән, кайбер фикерләрен бәхәс итеп, гыйльми нигездә раслауда юнәлешләр биргән.

Тагын да бер галим – Оры авылы Галләм Хафиз нәселеннән Габдерразак мулла улы Ягъкуб хәзрәт. Ул, Риза Фәхретдиновның «Асәр»дә язуыннан аңлашылганча, заманында иң белемле кешеләрнең берсе булган. «Хөкем лаихәләре шулкадәр тәртипледер ки, буның кеби хөкем матдәсене тугыры асаслара бина идеп язан кемсә Собраниядә тордыгы бәңа мәгълүм улмады,– дип белдерә ул. – Бәңа күрә бу зат тугъры фәһемле, зиһенле, гакыллы, вәкарьле һәм дә мәсләкле вә кермеш юлының ахырына чыкар ичүн гайрәтле бер адәмдер». Габдерразак хәзрәт Диния нәзарәтенә берничә тапкыр утырышчы итеп сайлана, шәригать кануннары нигезендә хөкемнәрне дөрес алып бара, дин эшләренә бәйле күзәтчелек эшләрен тигез йөртә. Мөфти белән даими хат алышып торучыларның берсе. Ул 70 ел гомер кичереп, 1869 елда Иж заводында вафат була.

Юлыбыз алга таба Әтнә районына алып китте. «Монда Шиһабетдин Мәрҗани музее бар», – диделәр. Күлле-Кимедә – Сибгат Хәким! Бу район үзенә бер татар дөньясы, ул – һәр авылы, һәр ташы белән тарихи!

Бу якларга экспедициябез тәмамланып ике ай да вакыт үтмәде, күңелне юатырлык хәбәр килеп ирешге: безнең галимнәр төркемен озатып, көнебезне көйләп йөргән шоферыбыз Рөстәм Солтан улы Гыйльфанов, туган энекәше Ленар Дамир улы Гыйльфанов белән икәүләп, Арча районы Казиле авылы каршындагы әүлия зиратының кабер ташын, аунап яткан җиреннән казып чыгарып, юып-чистартып, төзәтеп, тиешенчә ныгытып ясап утыртып куйганнар. Никадәр олы һәм изге эш. Ул зиратта 945 елда (милади ел исәбенчә 1538 елда) вафат Кемәш угылы Ужур күмелгән икән. Ташының һәм язуының затлылыгы бөек бер зат булганлыгы хакында сөйли. «Ужур» исемен хәзерге әйтелештә «Җорҗ» дияләр иде, ягъни ул «Чура» дигән исем булып чыга. Аннары, халкыбызның борынгы тарихларына, истәлекләренә һәм рухи-мәдәни мирасына хөрмәт, горурлык, рәхмәт хисләрен тәрбияләү, шуларның нәтиҗәләрен күрү, алар хакында ишетү – үзе бер бәрәкәт кебек тоемлана.

Әдәбият

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче җилд. Беренче җөзьә. Казан: Казан император университеты типографиясе, 1900. 32 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче җилд. Икенче җөзьә. Оренбург: Г.И. Кәримов типографиясе, 1901. 87 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче җилд. Өченче җөзьә. Оренбург: М.-Ф.Г. Кәримов типографиясе, 1903. 160 б.

Фәхретдинов Р. Асар. Беренче җилд. Алтынчы җөзьә. Оренбург: М.-Ф.Г. Кәримов типографиясе, 1904. 338 б.

Яхин Фәрит Зәкиҗан улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать
институтының текстология бүлеге мөдире